Journal of Ketab-e Qayyem
ISSN: 2251 - 6026
Homepage: KQ.meybod.ac.ir
Meybod University

# Comparative Study of the Meaning of "Rukūn to the Oppressors" in Verse 113 of Surah Hud

**Milad Monshi**[1] ✉ | **Alimohammad Mirjalili**[2]

1. Corresponding Author, PhD student of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Meybod University, Meybod, Iran. E-mail: milad.monshi7888@gmail.com
2. Professor, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Meybod University, Meybod, Iran. E-mail: almirjalili@meybod.ac.ir

## Article info.

**Article type:**
Research Article

**Article history:**
Received 15 June, 2025
Received in revised form 12 Agust 2025
Accepted 14 Agust, 2025
Published online 23 September, 2026

**Keywords**:
Quran, Verse 113 of Surah Hud, Rukōn toward oppressors, Obedience, Shi'a and Sunni exegetes.

## Abstract

Verse 113 of Surah Hud prohibits rukōn (inclination/support) toward oppressors and sets punishment for it. Shi'a and Sunni commentators have differing views on the intended meaning of the phrase "alladhīna ẓalamū" (those who wronged) in this verse, necessitating a comparative study of the perspectives of the two schools. This research is conducted with an analytical-comparative method to examine the interpretations of Shi'a and Sunni exegetes regarding rukōn toward oppressors in Verse 113 of Surah Hud, identify the points of agreement and disagreement between the two views, and determine the most accurate interpretation of the verse.The findings indicate that both Shi'a and Sunni commentators define rukōn as an inclination or trust accompanied by desire and willingness, with some providing specific examples. Many Sunni exegetes interpret "alladhīna ẓalamū" in this verse as referring to polytheists or disbelievers, thereby permitting cooperation with oppressive Muslim rulers. In contrast, Shi'a commentators argue that "alladhīna ẓalamū" is a general term encompassing all oppressors, whether Muslim or non-Muslim. Both schools agree that trusting oppressors leads to divine punishment and that God will not aid those who rely on oppressors.

**Cite this article:** Monshi, M., & Mirjalili, A. (2026). Comparative Study of the Meaning of "Rukūn to the Oppressors" in Verse 113 of Surah Hud. *Journal of Ketab-e Qayyem*, 16(2), 77-97. http//doi.org/10.30512/kq.2025.22704.4043

© The author(s).
Publisher: Meybod University.
DOI: http//doi.org/10.30512/kq.2025.22704.4043

**Extended Abstract**

**Introduction**

Injustice (*ẓulm*) is one of the concepts that has received considerable attention in the Qur'an. It has been condemned in various verses which refer to the consequences of injustice, the punishment of wrongdoers, the repercussions of following them, and the various instances of injustice. Throughout the Islamic history, there have always been rulers who governed the Muslim community unjustly and sought to deviate it from the right path. To face their oppressive conduct, the reaction of the oppressed populace has been one of the crucial factors that can contribute to the perpetuation and advancement of such injustice in the society. That is, if the people's response, in some way, serves as an endorsement or support for the oppressive rulers, it will only strengthen their resolve to persist in their tyrannical behavior and empower them further in their confrontation with the Muslim community.

In Verse 113 of Sūrah Hūd, the Qur'an explicitly prohibits any form of reliance upon or collaboration with the wrongdoers, stating:

*"And do not incline toward those who do wrong, lest the Fire touch you, and you will not have besides Allah any protectors; then you will not be helped."* (Q. 11:113)

Some exegetes have restricted the term "wrongdoers" (*ẓālimūn*) in this verse to unbelievers (*kuffār*) and polytheists (*mushrikūn*), thereby considering cooperation with the oppressive leaders of the Muslim society to be permissible. Others, however, have interpreted the verse in a broader sense, maintaining that it categorically forbids any form of reliance upon or collaboration with wrongdoers, regardless of whether they are Muslim or non-Muslim.

**Methodology**

The present study aims to examine the perspectives of major Sunni and Shi'a exegetes concerning Verse 113 of Sūrah Hūd, which is about the prohibition of *rukūn* (inclination/reliance) toward the wrongdoers. It employs a descriptive-comparative method to delineate the commonalities and divergences among the exegetes' views and analyze their interpretations, seeking to identify and present the sound exegetical opinion regarding this verse.

**Findings**

Sunni exegetes such as al-Ṭabarī, al-Zamakhsharī, Fakhr al-Rāzī, al-Ālūsī, Rashīd Riḍā, and Sayyid Quṭb have interpreted *rukūn* in Verse 113 of Sūrah Hūd in its general sense, meaning "to lean upon" or "to incline toward" the wrongdoers. Some have also specified certain instances of it, including showing leniency in dealing with oppressors, refraining from opposing them despite having the capacity to do so, and adopting a conduct similar to theirs.

In addition, some Sunni exegetes have restricted the referent of "*alladhīna ẓalamū*" (those who wronged) in this holy verse to the polytheists (*mushrikūn*). Consequently, they have deemed it permissible to rely upon and cooperate with the oppressive leaders of the Muslim society.

In contrast to this view, Shi'a exegetes have interpreted *rukūn* in the verse as "trusting in" and "relying upon". However, Allāmah Ṭabāṭabā'ī has defined *rukūn* as "reliance accompanied by inclination and desire", a perspective that is endorsed by the present study. From the viewpoint of the authors of Shi'a commentaries, the referent of "*alladhīna ẓalamū*" in the verse is general, encompassing both unbelievers and Muslims. According to Allāmah Ṭabāṭabā'ī, the "wrongdoer" (*ẓālim*) in this verse refers to the one who is known and characterized by the trait of injustice.

Notably, all Sunni and Shi'a exegetes are in consensus regarding the punishment for *rukūn* toward the wrongdoer, as indicated by the subsequent clause of the verse**.**

**Conclusion**

The findings of this research are as follows:

Exegetes have interpreted *rukūn* in Verse 113 of Sūrah Hūd as "trusting in someone or something accompanied by affection for it", "slight inclination", or "reliance along with desire and willingness". They have identified the following as instances of *rukūn* toward wrongdoers: accompanying them,

sitting with them, visiting them, being satisfied with their deeds, behaving like them, showing leniency in confronting them, glorifying them, showing respect to them, and the like. These points represent a common ground among Shi'a and Sunni exegetes and are accepted by both sides.

The point of divergence among the exegetes of the two denominations lies in the interpretation of the phrase "*alladhīna ẓalamū*" (those who wronged) in the verse. According to the views of Shi'a exegetes, "*alladhīna ẓalamū*" in this verse signifies wrongdoers in a general sense; that is, they have not restricted wrongdoers to a particular era or a specific group, even if the occasion of revelation (*asbāb al-nuzūl*) pertains to a particular group (the polytheists of the prophetic era). In contrast, some Sunni exegetes have restricted the referent of "*alladhīna ẓalamū*" in the verse to polytheists and unbelievers. However, some Sunni scholars are in agreement with the Shi'a view and consider the verse to be general in its application.

It appears that the Shi'a perspective on this matter is the correct one, for the relative clause (*mawṣūl*) in the verse is a general term (*'āmm*), encompassing all wrongdoers, whether Muslim, unbeliever, or polytheist.

The exegetes of both denominations are in agreement regarding the interpretation of the concluding section of Verse 113 of Sūrah Hūd. Based on the text of the verse, they have concluded that whoever places trust in the wrongdoers will be engulfed by the Fire, will have no protector besides God to ward off the punishment, and will not be aided by the Lord.

Some Sunni exegetes, such as al-Zamakhsharī, maintain that the intended meaning of "*alladhīna ẓalamū*" refers to those in whom even the slightest injustice is found. However, this view does not appear to be sound; if accepted, it would encompass all people except the Infallible Imams (*ma'sūmīn*), since some degree of injustice, however minor, exists in the life of every human being.

کتاب قیّم
شاپا: ۶۰۲۶ – ۲۲۵۱
Homepage: KQ.meybod.ac.ir

# مطالعه تطبیقی دیدگاه مفسران فریقین پیرامون رکون به ظالمان در آیه ۱۱۳ سوره هود

میلاد منشی[۱] | علی‌محمد میرجلیلی[۲]

۱. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه میبد، میبد، ایران.
رایانامه: milad.monshi7888@gmail.com

۲. استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه میبد، میبد، ایران. رایانامه: almirjalili@meybod.ac.ir

**اطلاعات مقاله**

**نوع مقاله:** مقاله پژوهشی

**تاریخ دریافت:** ۱۴۰۴/۰۳/۲۵
**تاریخ بازنگری:** ۱۴۰۴/۰۵/۲۱
**تاریخ پذیرش:** ۱۴۰۴/۰۵/۲۳
**تاریخ انتشار:** ۱۴۰۵/۰۷/۰۱

**واژگان کلیدی:**
قرآن کریم، آیه ۱۱۳ سوره هود، رکون به ظالم، اطاعت، تفسیر تطبیقی.

***این مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد است**

**چکیده**

**هدف:** قرآن در آیه ۱۱۳ سوره هود از هرگونه اعتماد به ظالمان و همکاری با آنان نهی کرده است و می‌فرماید: ﴿لا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ وَ ما لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ أَوْلِياءَ ثُمَّ لا تُنْصَرُونَ﴾. برخی از مفسران، ظالمان در این آیه را به کفار و مشرکان اختصاص داده‌اند و ازاین‌رو، همکاری با سران ظالم جامعه اسلامی را مجاز شمرده‌اند، ولی برخی دیگر از این آیه، عمومیت برداشته کرده و هرگونه اعتماد و همکاری با ظالمان، اعم از مسلمان و کافر را ممنوع می‌دانند. پژوهش حاضر به بررسی دیدگاه‌های تفسیری در باره این آیه می‌پردازد.

**روش پژوهش:** پژوهش پیش‌رو بنا دارد با استفاده از روش توصیفی- تطبیقی به بررسی دیدگاه مفسران مهم اهل‌سنت و شیعه پیرامون آیه ۱۱۳ سوره هود (با محتوای نهی از رکون به ظالمان) پرداخته و با بیان اشتراکات و افتراقات نظریات مفسران و تحلیل دیدگاه‌ها، نظر صحیح تفسیری پیرامون این آیه را اعلام کند.

**یافته‌ها:** مفسران اهل‌سنت مانند طبری، زمخشری، فخر رازی، آلوسی، رشید رضا و سید قطب «رکون» در آیه ۱۱۳ از سوره هود را به معنای عام تکیه‌کردن یا تمایل پیداکردن به ظالمان معنا کرده‌اند و برخی نیز به ذکر مصادیق برای آن مانند: سستی‌کردن در برخورد با ظالمان، عدم برخورد با آنان با وجود قدرت بر آن، رفتار خود را شبیه آنان قراردادن دانسته‌اند. از سوی دیگر، برخی از مفسران اهل‌سنت مراد از «الذین ظلموا» در آیه شریفه را مشرکان دانسته‌اند و ازاین‌رو، اعتماد به سران ظالم جامعه اسلامی و همکاری با آنان را مجاز شمرده‌اند. مفسران شیعه نیز رکون در آیه را به معنای اعتمادکردن و تکیه‌کردن دانسته‌اند. از دیدگاه نویسندگان تفاسیر شیعی، مراد از «الذین ظلموا» در آیه مذکور، معنایی اعم از کافر و مسلمان است.

**نتیجه‌گیری:** اختلاف مفسران فریقین در تفسیر عبارت «الَّذِينَ ظَلَمُوا» از آیه است. طبق نظریات مفسران شیعه، «الَّذِينَ ظَلَمُوا» به معنای عموم ظالمان است و منحصر به ظالمان در عصر خاصی یا گروه خاصی از آنان نیست، هرچند سبب نزول آیه در خصوص گروهی خاص (مشرکان عصر نزول) است؛ درحالی‌که برخی از مفسران اهل‌سنت، مراد از «الَّذِينَ ظَلَمُوا» در آیه مذکور را مشرکان و کفار دانسته‌اند. به نظر می‌رسد که دیدگاه شیعه در این زمینه صحیح است، زیرا موصول مذکور در آیه از الفاظ عام است و شامل تمام ظالمان (اعم از مسلمان، کافر و مشرک) می‌گردد.

**استناد:** منشی، میلاد و میرجلیلی، علی‌محمد. (۱۴۰۵). مطالعه تطبیقی دیدگاه مفسران فریقین پیرامون رکون به ظالمان در آیه ۱۱۳ سوره هود، کتاب قیّم، ۱۶ (۲)، پیاپی: ۳۵، ۹۷-۷۷.

DOI: http//doi.org/10.30512/kq.2025.22704.4043

ناشر: دانشگاه میبد.

© نویسندگان.

## ۱. طرح مسئله

ظلم یکی از موضوعات مهمی است که قرآن در موارد گوناگون بدان پرداخته و آن را مورد نکوهش و سرزنش شدید قرار داده و به جنبه‌های مختلفی از آن پرداخته است. فراوانی آیات پیرامون این موضوع بیانگر اهتمام قرآن به آن است. در همین راستا در قرآن کریم پیرامون موضوع ظلم به امور ذیل برمی‌خوریم:

**الف) آثار ظلم:** اختلاف و تفرقه (آل‌عمران: ۳/ ۱۹؛ شوری: ۴۲/ ۱۴)، تکذیب آیات الهی (انعام: ۶/ ۲۱؛ انعام: ۶/ ۳۳؛ انعام: ۶/ ۱۵۷)، قتل (بقره: ۲/ ۶۱؛ آل‌عمران: ۳/ ۱۱۲)، انکار آخرت (اعراف: ۷/ ۴۵- ۴۴) و ترس (جمعه: ۶۲/ ۷؛ نمل: ۲۷/ ۱۱-۱۰-۹).

**ب) کیفر ظالمان:** عذاب دنیوی و اخروی سخت (کهف: ۱۸/ ۸۷؛ طور: ۵۲/ ۴۷؛ ابراهیم: ۱۴/ ۴۵ و ۴۷؛ نحل: ۱۶/ ۶۱؛ حج: ۲۲/ ۲۵؛ فرقان: ۲۵/ ۳۷)، عدم تخفیف عذاب ظالمان و مهلت نیافتن آنان (آل‌عمران: ۳/ ۸۶ ۸۸؛ نحل: ۱۶/ ۲۹ ـ ۲۸ و ۳۳-۳۴ و ۸۵) و حسرت (انبیاء: ۲۱/ ۹۷؛ فرقان: ۲۵/ ۲۷).

**ج) پیامدهای پیروی از ظالمان:** گرفتارشدن به مجازات (اسراء: ۱۷/ ۱۰۳) و لعنت الهی (هود: ۱۱/ ۵۹-۶۰؛ سبأ: ۳۴/ ۳۱-۳۳)، دورشدن از ولایت الهی و قرار گرفتن در تحت ولایت ظالمان (جاثیه: ۴۵/ ۱۹ -۱۸).

**د) مصادیق ظلم:** تجاوز از قوانین و مقررات الهی و عدم رعایت آنها (بقره: ۲/ ۶۱ و ۲۲۹؛ نساء: ۴/ ۱۴)، اخراج مردم از وطن و سرزمینشان (حج: ۲۲/ ۴۰ - ۳۹)، ایجاد اختلاف و تفرقه (بقره: ۲/ ۲۱۳؛ آل‌عمران: ۳/ ۱۹ و ... .

مسلمانان از زمان پیامبر اکرم(ص) تا به امروز، در جریان فهم آموزه‌های دینی به قرآن کریم نظر داشته و در کنار آن همراه با روایات اهل بیت(ع) احکام شرعی خود را جهت پیشبرد جامعه اسلامی از این دو منبع استخراج می‌کنند. صدر اسلام تا کنون حاکمانی بوده و هستند که در نوع رفتاری خود با مردم به آنان ظلم روا داشته و سعی در ترویج اعمالی مخالف شرع مقدس اسلام دارند تا بتوانند با اِعمال ظلم و جور جامعه اسلامی را در رسیدن به اهداف خود از مسیر منحرف سازند با اینکه قرآن پرهیز از ظلم را عامل برخورداری از امنیت و هدایت (انعام: ۶/ ۸۲) و رسیدن به نجات (نساء: ۴/ ۱۶۸) دانسته است.

مقابل چنین رفتاری، برخورد انسان‌ها با این سردمداران نیز، یکی از مسائل مهمی است که می‌تواند کمک‌کننده به پیشرفت چنین جریانی در جامعه شود؛ یعنی اگر مردم به نحوی برخورد کنند که مهر تأییدی بر سردمدارن ظالم و پشتوانه‌ای برای آنان گردد، باعث می‌شود آنان روز به روز بر رفتار ظالمانه خود مصمم‌تر شوند و توان خود را برای تقابل با جامعه اسلامی قوی‌تر یابند.

آیه‌ای در قرآن کریم وجود دارد که در چنین شرایطی دستور ویژه‌ای به انسان‌ها می‌دهد و می‌فرماید: ﴿**لا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ وَ ما لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ أَوْلِياءَ ثُمَّ لا تُنْصَرُونَ**﴾ (هود: ۱۱/ ۱۱۳): «به کسانی که ستم کرده‌اند متمایل مشوید که آتش [دوزخ] به شما می‌رسد، و در برابر خدا برای شما دوستانی نخواهد بود، و سرانجام یاری نخواهید شد».

مطالعه تفسیرهای فریقین بر آیه ۱۱۳ سوره هود نشانگر دوگانگی برداشت از این آیه است. بسیاری از مفسران اهل‌سنت، واژه «الَّذينَ ظَلَمُوا» در آیه شریفه را به معنای کافران/ مشرکان گرفته‌اند و از آن نتیجه گرفته‌اند که اعتماد به سران ظالم مسلمان در جامعه اسلامی و همکاری با آنان بلامانع است که طبعاً پیامدهای بدی چون پذیرش سلطه ظالمان بر جامعه اسلامی را در پی دارد. ولی مفسران شیعه معنای عامی برای این عبارت بیان نموده و از این آیه برداشت می‌کنند که اعتماد به هر ظالمی، چه مسلمان و چه غیر مسلمان، نهی شده است که بالطبع، سلطه حاکمان ظالم بر جامعه اسلامی را نیز نفی می‌کند.

عدم اعتماد به ظالمان در آیات دیگری از قرآن کریم نیز مطرح شده است. خداوند در سوره نساء می‌فرماید﴿**...لَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا**﴾(نساء: ۴/ ۱۴۱): «... خدا هرگز هیچ راه سلطه‌ای به سود کافران بر ضد مؤمنان قرار نداده است».

از لحاظ فقهی، عالمان دینی از این آیه قاعده نفی سبیل را استخراج می‌کنند؛ به این معنا که کافران نباید هیچ‌گونه سلطه‌ای بر مؤمنان داشته باشند. پیرامون این آیه محققانی به نتایج قابل توجهی دست یافته‌اند که عبارت است از:

خداوند در جهت ارتباط سالم برای مسلمانان، به خروج ظالمان از سیاست و امر به عدم اتکاء به آنان کرده است (محقق، ۱۴۰۱، ص۷۷). قاعده نفی سبیل برای حفظ استقلال فرهنگی مسلمانان و امنیت دولت اسلامی در عرصه بین‌الملل توصیه به عدم تکیه بر کافران داده است؛ چراکه رکون به آنها اگر در شکل وابستگی آشکار بشود، نتیجه‌ای جز شکست و ضعف را برای جوامع اسلامی درپی نخواهد داشت (فیاض، ۱۴۰۱، ص۹۶).

قاعده نفی سبیل و عدم پذیرش سلطه غیرمسلمان بر مسلمان، مورد اتفاق فقها و مفسران اهل‌سنت و شیعه است، اما پذیرش سلطه حاکمان ظالم بر جامعه اسلامی، مورد اختلاف مفسران است که در ذیل آیه ۱۱۳ سوره می‌توان آن مشاهده کرد. پژوهش حاضر در مقام پاسخ بدین سؤال است که نظریات مفسران اهل‌سنت و شیعه در خصوص آیه ۱۱۳ سوره هود چیست و چه تفاوت‌هایی با همدیگر دارند؟ با تحلیل نظریات مختلف مفسران فریقین، تفسیر صحیح این آیه روشن می‌شود.

## ۲. پیشینه پژوهش

در ارتباط با موضوع پژوهش حاضر تحقیقاتی در قالب پایان‌نامه و مقاله انجام شده است نظیر:

۱. محمدرضا حاتمی، پایان‌نامه «قیام در مقابل حکومت ظلم (انقلاب) از دیدگاه اسلام»، دانشگاه امام صادق(ع)، ۱۳۷۰. نویسنده به مشروعیت انقلاب و حق قیام در مقابل حاکم ظالم با استناد به آیات، روایات و تاریخ اسلام پرداخته است.

۲. داریوش گلچین، پایان‌نامه «مبانی نظری استقلال سیاسی جامعه اسلامی در قرآن کریم»، دانشگاه خوارزمی، ۱۴۰۰. نگارنده با موضوع استقلال سیاسی به تحقیق در قرآن پرداخته و معتقد است، یکی از اصولی که به عنوان مبانی استقلال از قرآن مدنظر قرار داده، عدم رکون به ظالم است. نویسنده به مطالعه تطبیقی دیدگاه مفسران شیعه و اهل‌سنت پیرامون آیه سوره هود نپرداخته است.

۳. مسیب مظفری صالح، پایان‌نامه «مبانی سیاست مطلوب از دیدگاه قرآن کریم»، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، ۱۳۹۲. نویسنده یکی از این مبانی سیاست مطلوب در قرآن کریم را ظلم‌زدایی دانسته و به آیه ۱۱۳ سوره هود استناد نموده است. نویسنده به مطالعه تطبیقی دیدگاه مفسران شیعه و اهل‌سنت پیرامون این آیه نپرداخته است.

۴. جواد محقق، پایان‌نامه «راهبرد قدرت هوشمند در سیاست خارجی دولت اسلامی از منظر قرآن کریم». نگارنده یکی از اهداف قدرت هوشمند را مبارزه با ظلم دانسته و به آیه ۱۱۳ سوره هود استناد کرده است، ولی به مطالعه تطبیقی دیدگاه مفسران شیعه و اهل‌سنت پیرامون این آیه نپرداخته است.

۵. محمدمهدی آصفی، مقاله «قیام علیه حاکمان جور، انواع راهکارها و ضوابط شرعی»، مجله فقه، شماره ۶۹، مهر ۱۳۹۰. نویسنده حق قیام علیه حاکمان جور را از دیدگاه علم فقه بررسی کرده است.

با بررسی پژوهش‌های موجود روشن گردید که هیچ پژوهش مستقلی پیرامون بررسی تطبیقی دیدگاه مفسران شیعه و اهل‌سنت پیرامون آیه ۱۱۳ سوره هود وجود ندارد.

## ۳. مفهوم‌شناسی

### ۳-۱. ظلم

«ظلم» در لغت یعنی قراردادن چیزی در جایگاهی است که محل قرارگرفتن آن نیست (صاحب بن عباد، ۱۴۱۴، ج۱۰، ص۳۲؛ مصطفوی، ۱۴۳۰، ج۷، ص۲۰۴)؛ خواه به نقصان یا زیاده باشد و خواه در زمان یا مکان مناسب آن قرار نگیرد (راغب اصفهانی،

۱۴۱۲، ص۵۳۷). عبارت «ظُلِمَت الناقة» در مورد شتری به‌کار می‌رود که نابهنگام و بدون بیماری یا پیری ذبح شود (خلیل، ۱۴۰۹، ج۸، ص۱۶۳). «ظَلَمْتُ السِّقَاءَ» بدین معناست که شیر را در زمان نامناسب آن نوشیدم و به شیر نوشیده‌شده در زمان نامناسب، «ظلیم» گفته می‌شود. «ظلمتُ الارض»، یعنی زمین را در مکان نامناسب حفر کردم و به چنین زمینی که مورد حفر نامناسب قرار گرفته، «مظلومة» گویند و به خاک مستخرج از چنین حفری، «ظلیمة» گفته می‌شود. تجاوز از حد را نیز، ظلم می‌گویند، خواه این تجاوز کم باشد یا زیاد. بنابراین، ظلم در گناه کوچک و بزرگ هم به‌کار می‌رود و به تعدی انسان از دستور خداوند ظلم اطلاق می‌شود (بقره: ۲/ ۳۵) (چراکه کاری نابهنگام است) (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص۵۳۷). همچنین، به تعدی به حقوق دیگران واژه «ظلم» اطلاق می‌شود (خلیل، ۱۴۰۹، ج۸، ص۱۶۳) و به حقی که فرد مظلوم از ظالم درخواست می‌کند، «ظُلاَمة» گفته می‌شود (صاحب بن عباد، ۱۴۱۴، ج۱۰، ص۳۲).

ظلم در آیات قرآن به سه دسته تقسیم می‌شود:

الف) ظلم انسان به خدای متعال که بزرگ‌ترین مرحله آن، کفر، شرک و نفاق است، مانند: ﴿**إِنَّ الشِّرْکَ لَظُلْمٌ عَظِیمٌ**﴾(لقمان: ۳۱/ ۱۳): «به‌راستی شرک ستمی بزرگ است».

ب) ظلم انسان به مردم، نظیر: ﴿**إِنَّمَا السَّبِیلُ عَلَى الَّذِینَ یَظْلِمُونَ النَّاسَ**﴾ (شوری: ۴۲/ ۴۲): «راه [نکوهش] تنها بر کسانی است که به مردم ستم می‌کنند...».

ج) ظلم انسان به نفس خود، نظیر: ﴿**... وَ مَنْ یفْعَلْ ذلِکَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ...**﴾ (بقره: ۲/ ۲۳۱): «و هرکس چنین کند، قطعاً بر خود ستم نموده است...».

### ۳-۲. رکون

کلمه رکون از ماده «رَکَن یَرکُن و یَرکَنُ رُکُوناً» به معنای روی‌آوردن به چیزی است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج۱۳، ص۱۸۵؛ ازهری، ۱۴۲۱، ج۱۰، ص۱۰۸). «رُکْن الشیء» به معنای کناره هر چیزی است که تکیه‌گاه آن باشد و گاه استعاره از قوّت است و به همین جهت، پادشاه یا لشکری که پشتوانه فردی باشد، رُکْن اوست (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج۱۳، ص۱۸۵). رکن در آیه: ﴿**قالَ لَوْ أَنَّ لی بِکُمْ قُوَّةً أَوْ آوی إِلی رُکْنٍ شَدیدٍ**﴾ (هود: ۱۱/ ۸۰) به معنای تکیه‌گاه است. همچنین، به قبیله و عشیره انسان، رکن گفته می‌شود؛ زیرا سبب قوت و شوکت اوست (حسینی زبیدی، ۱۴۱۴، ج۱۸، ص۲۴۳). معنای دوم رکون، تمایل و اطمینان‌کردن به کسی یا چیزی است و «رَکَنْتُ إلی فلان أَرْکَنُ» به این معنی است که به فلان کس تکیه و اعتماد کردم. قرآن در همین معنا فرموده است: ﴿**وَلا تَرْکَنُوا إِلَى الَّذِینَ ظَلَمُوا...**﴾(هود: ۱۱/ ۱۱۳): «وبه کسانی که ستم کرده‌اند، متمایل مشوید» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص۳۶۵).

## ۴. دیدگاه مفسران مشهور اهل‌سنت پیرامون آیه ۱۱۳ سوره هود

در این بخش به طرح دیدگاه مفسران مشهور اهل‌سنت پیرامون آیه ۱۱۳ از سوره هود پرداخته می‌شود. طبیعی است که طرح دیدگاه همه مفسران از اهل‌سنت در وسع این مقاله نیست. ازاین‌رو، دیدگاه مفسران مشهور آنان مطرح می‌شود؛ ولی از آنجا که دیدگاه بسیاری از مفسران اهل‌سنت برخاسته از روایات آنهاست؛ آوردن برخی از روایات اهل‌سنت پیرامون آیه شریفه و همکاری با ظالمان مناسب است:

الف) عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ: «و لَا تَرْکَنُوا إِلَى الَّذِینَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّکُمُ النَّارُ یعني الرکون إلی الشرک» (ابن‌ابی‌حاتم، ۱۴۱۹، ج۶، ص۲۰۹۰).

ب) عَنْ قَتَادَةَ: قَوْلُهُ: «و لَا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا ... أَيْ لَا تَلْحَقُوا بِالشِّرْكِ و هُوَ الذَّنْبُ الذي تابُوا منه» (ابن‌ابی‌حاتم، ۱۴۱۹، ج۶، ص۲۰۹۰).

ج) عن عَبْد الرَّحْمَنِ بْنَ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ: «فِي قَوْلِهِ: و لَا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا قَالَ: لا تَرْكَنُوا إِلَى الْمُشْرِكِينَ فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ قَالَ: الْإِرْكَانُ: الْإِدْهَانُ و قَرَأَ تُدْهِنُ فَيُدْهِنُونَ قال: تَرْكَنُ إِلَيْهِمْ و لَا تُنْكِرُ عَلَيْهِمُ الَّذِي قَالُوا» (ابن‌ابی‌حاتم، ۱۴۱۹، ج۶، ص۲۰۹۰).

د) بخاری در صحیح، «لَا تَرْكَنُوا» در آیه را به معنای «لا تمیلوا» معنا کرده است (بخاری، ۱۴۱۰، ج۷، ص۲۵۷).

در روایت اول تا سوم، ظلم به شرک تفسیر شده است و طبعاً مراد از ظالمان، مشرکان خواهند بود. ضمناً در روایت سوم، رکون به معنای تمایل به مشرکان و عدم موضع‌گیری در مقابل سخنان آنان معنا شده است.

جالب آنکه در بین روایات اهل‌سنت، روایتی به نقل از فضیل بن عیاضِ شیعی‌مسلک نقل شده است که در تفسیر آیه محل بحث، ظلم را مخصوص شرک ندانسته، بلکه آن را به صورت عام معنا کرده و گفته است: «مِمَّنْ كَانُوا وَ حَيْثُ مَا كَانُوا وَ فی أيِّ زَمانٍ كانُوا» (ابونعیم اصفهانی، بی‌تا، ج۱۰، ص۲۳)، اما بیشتر مفسران اهل‌سنت به این روایت توجهی نکرده‌اند.

در بسیاری از روایات اهل‌سنت، به تسلیم در برابر حاکمان جائر و حتی بدعت‌گذار توصیه شده و هرگونه قیام علیه آنان مساوی با خروج از اسلام دانسته شده و به صبر در برابر ظلم آنان در دنیا ـ به امید قضاوت الهی در آخرت ـ توصیه شده و تأکید شده که «نتیجه عمل شما برای شما و نتیجه عمل آنان برای خود آنان است»: «فَإِنْ أَحْسَنُوا فَلَكُمْ و لَهُمْ و إن أَسَاءُوا فَلَكُمْ وَ عَلَيهِمْ» (سیوطی، ۱۴۰۴، ج۲، ص۱۷۸) و در برخی از آنها، خلفای پس از پیامبر اکرم(ص) با انبیای بنی‌اسرائیل مقایسه شده و اطاعت از آنان واجب شمرده شده است (ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج۲، ص۳۰۲). همچنین، احمد بن حنبل از قول پیامبر(ص) نقل کرده است که مادامی که سران ظالم اهل نماز هستند، نباید علیه آنان قیام کرد: «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص: ...يَكُونُ عَلَيْكُمْ أُمَرَاءُ تَشْمَئِزُّ مِنْهُمُ الْقُلُوبُ، وَ تَقْشَعِرُّ مِنْهُمُ الْجُلُودُ. فَقَالَ رَجُلٌ: أَ نُقَاتِلُهُمْ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: «لَا مَا أَقَامُوا الصَّلَاةَ» (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶، ج۱۷، ص۳۲۲). اینگونه روایات مردم را به عدم قیام علیه سران ظالم دعوت می‌کند.

### ۴-۱. دیدگاه طبری(م. ۳۱۰ ق) در تفسیر «جامع البیان»

از دیدگاه طبری، آیه ﴿**وَ لا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ وَ ما لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ أَوْلِياءَ ثُمَّ لا تُنْصَرُونَ**﴾ (هود: ۱۱/ ۱۱۳) بدین معناست که ای مردم به قول کسانی که کافر شده‌اند رغبت نکنید، به اعمال آنها راضی نگردید و سخن آنان را قبول نکنید که به جهت این کار، آتش شما را فرا می‌گیرد و برای شما به غیر از خدا سرپرست و یاوری نخواهد بود. خداوند نیز شما را یاری نمی‌کند؛ بلکه دشمنتان را بر شما مسلط می‌گرداند. طبری این دیدگاه را نظر اهل تفسیر می‌داند که نشان می‌دهد، مفسران زیادی به همین نظر گرایش داشته‌اند. آنگاه طبری دیدگاه ابن عباس و قتاده و ابو العالیه را نقل کرده است. مثلاً ابن عباس درباره آیه پیشین گفته است: به اهل شرک علاقه و رغبت پیدا نکنید. ابوالعالیه معتقد بوده که رکون به ظالمان به معنای رضایت به اعمال آنان است و قتاده مراد از آیه را عدم بازگشت به شرک دانسته است. طبری از ابن زید روایت کرده که «رکون» در این آیه به معنای کوتاه‌آمدن در برابر ظالمان است و شاهد آن، آیه سوره قلم که خداوند می‌فرماید: ﴿**وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ فَيُدْهِنُونَ**﴾ (قلم: ۶۸/ ۹): «دوست دارند که نرمی کنی تا نرمی نمایند». این نرمی بدین صورت است که به آنها اعتماد کنی و اقوال آنها را تکذیب نکنی با آنکه آنان به خداوند و کتاب و رسولش کفر ورزیده‌اند. از دیدگاه ابن زید، این آیه مخصوص اهل شرک و کفر است و برای مسلمانان نیست. باید کار مسلمانان گنهکار را به خداوند واگذار کرد؛ چراکه او به گناه و اعمال آنها داناتر است (طبری، ۱۴۱۲، ج۱۲، صص۷۵-۷۶).

طبری «الذین ظلموا» را به معنای کافران و مشرکان دانسته است که نشان می‌دهد، به اقوال دیگران هم توجه داشته است. با این وجود، از بیان او روشن می‌شود که پیروی از سران ظالم مسلمان را پذیرفته است. اما معنای کوتاه‌آمدن که با توجه به روایت ابن زید نقل کرده یک معنای کلی است. قبلاً بیان شد، رکون به معنای اعتماد و تکیه‌کردن به کسی است.

### ۴-۲. دیدگاه زمخشری (م. ۵۳۸ ق) در تفسیر «الکشاف»

زمخشری رکون به ظالمان در آیه ۱۱۳ از سوره هود را بسیار عام معنا کرده و معتقد است، از آنجا که «رکون» به معنای میل اندک است، آیه شامل موارد ذیل می‌شود و از همه آنها نهی کرده است: انسان در افکار و حالات ظالمان داخل شود، وابسته آنها بشود، آنها را همراهی کند، با آنها نشست‌وبرخاست داشته باشد، به دیدار آنها برود، در مقابل آنها کوتاه بیاید، راضی به کارهای آنها باشد، خودش را شبیه به آنها در آورد، مثل آنها زندگی کند، به امکانات مادی آنها چشم داشته باشد و یا به نحو بزرگداشت از آنها یاد کند. از دیدگاه زمخشری، مقصود از «الَّذِینَ ظَلَمُوا» کسانی است که ظلمی هرچند اندک از آنها یافت شود و به همین جهت، قرآن واژه «الظالمین» بکار نبرده است (زمخشری، ۱۴۰۷، ج۲، ص ۴۳۴).

زمخشری دیدگاه برخی از صحابه و تابعین را در تفسیر آیه آورده است و سپس به روایتی از پیغمبر(ص) استناد می‌کند که فرمودند: «مَنْ دَعَا لِظَالِمٍ بِالْبَقَاءِ فَقَدْ أَحَبَّ أَنْ یُعْصَی اللَّهُ فِی أَرْضِهِ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج۷۲، ص۳۳۴): کسی که برای طول عمر ظالم دعا کند، دوست دارد که خدا در زمین مورد نافرمانی قرار گیرد. از دیدگاه زمخشری، جمله «وَ ما لَکُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ أَوْلِیاءَ» حال از ضمیر «کم» در عبارت «فَتَمَسَّکُمُ النَّارُ» است؛ یعنی آتش شما را می‌گیرد؛ درحالی‌که کسی به‌غیراز خدا قدرت جلوگیری از عذاب را ندارد و خداوند نیز شما را کمک نمی‌کند. معنای ثم در «ثُمَّ لا تُنْصَرُونَ» استبعاد است، یعنی یاری خدا از شما دور است؛ چراکه خدا تصمیم به عذاب شما گرفته و اقتضای حکمتش هم همین است (زمخشری، ۱۴۰۷، ج۲، ص۴۳۴).

بنابراین، زمخشری هرگونه همکاری با ظالمان، اعم از کافران و مشرکان یا مسلمانان ظالم را رد کرده و مصداق این آیه دانسته است. به علاوه، وی مراد از «الَّذِینَ ظَلَمُوا» را کسانی دانسته که کمترین ظلمی از آنها یافت شود! از آنجایی که تمام انسان‌ها به غیر از معصومین(ع) و اولیای خاص الهی، چه کم و چه زیاد مرتکب گناهانی می‌شوند و کمتر کسی را می‌توان یافت که ظلمی مرتکب نشده باشد؛ با این وجود، اگر بخواهیم مراد از ظالمان را کسی بدانیم که کوچکترین گناهی از او سر زده باشد، اکثریت انسان‌ها و حتی مؤمنان مصداق ظالم در آیه قرار می‌گیرند؛ درحالی‌که مشخص است، مراد از عبارت مذکور، قشر خاصی است و آیه چنین عمومیتی ندارد.

### ۴-۳. دیدگاه فخر رازی (م۶۰۶ ق) در «التفسیر الکبیر»

از دیدگاه فخر رازی، رکون در آیه ﴿**وَ لا تَرْکَنُوا إِلَی الَّذِینَ ظَلَمُوا...**﴾ (هود: ۱۱/ ۱۱۳) به معنای تکیه‌کردن به چیزی یا اعتمادکردن همراه با محبت به آن است. از نظر وی، رکون به ظالمان یعنی رضایت به ظلم و تمجید از راه و روش و جنبه‌های کارشان و مشارکت با آنها در باب ظلم. به نظر فخر رازی، همکاری با ظالمان به‌دلیل دفع ضرر یا به‌دست‌آوردن سود، مصداق رکون نیست. معنای «فَتَمَسَّکُمُ النَّارُ وَ ما لَکُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ أَوْلِیاءَ» آن است که اگر به ظالمان اعتماد کنید، سرانجام گرفتار عذاب آتش می‌شوید؛ درحالی‌که برای شما یاورانی نیست که از عذاب خداوند نجاتتان دهند. خداوند درباره کسی که به ظالم اعتماد کند، چنین حکم کرده که آتش به او برسد و اهل عذاب است. پس وای به حال شخص ظالم (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج۱۸، ص۴۰۷) که البته، وضع بسیار بدتری دارد. بنابراین، فخر رازی همکاری با ظالمان را برای کسب سود یا دفع ضرر جایز شمرده است؛ اما او به بیان اینکه مراد از ظالمان چه کسانی هستند، نپرداخته است؛ هرچند لازم بود که آن را مشخص کند.

### ۴-۴. دیدگاه آلوسی (م.۱۲۷۰ق) در تفسیر «روح المعانی»

از دیدگاه آلوسی، آیه «وَ لا تَرْکَنُوا إِلَی الَّذِینَ ظَلَمُوا» بدین معناست که به ظالمان کمترین میلی پیدا نکنید و مراد از ظالمان در آیه، مشرکان است؛ همان‌طور که از ابن عباس روایت شده است. برخی رکون را به میل همراه با محبت قلبی تفسیر کرده‌اند و گاه به معنای عام تفسیر شده است؛ چه همراه با محبت قلبی باشد و یا نباشد. برخی نیز ظلم در عبارت «الَّذِینَ ظَلَمُوا» را به مطلق ظالم معنا کرده‌اند؛ چه ظالم مشرک باشد یا مشرک نباشد. مراد از ظالم کسی است که رفتاری از او سرزند که بر آن واژه «ظلم» صدق کند و به همین جهت، خداوند از واژه موصول یعنی «الَّذِینَ ظَلَمُوا» استفاده کرده و اسم‌فاعل (الظالمین) به‌کار نبرده است. از نظر آلوسی، رکون در این آیه شامل موارد ذیل است: سستی‌کردن در برخورد با ظالمان، عدم برخورد با آنان با وجود قدرت بر آن، رفتار خود را شبیه آنان قرار دادن، بزرگداشت آنها و احترام به آنان، همنشینی با آنها بدون انگیزه شرعی، همکاری‌کردن با آنها و مانند آن. از نظر آلوسی، اگر کمترین میل به‌سوی ظالم برای فرد موجب جهنمی‌شدن اوست، کسی که دائماً با ظالمان نشست‌وبرخاست داشته باشد، قطعاً اهل جهنم است. چنین فردی به دلیل همراهی با ظالمان هلاک می‌گردد، او روح و بدنش را به‌سختی می‌اندازد تا ظالمان را خوشحال کند و تلاش می‌کند تا برای آنها منفعت جلب کند، مثل آنها رفتار کرده و در گمراهی آنها مشارکت می‌کند و چشم به متاع فانی دنیای آنها دارد که مثل شکوفه (زودگذر) است، به امکانات دنیوی آنان غبطه می‌خورد، ولی غافل از حقیقت و سرانجام آن است (آلوسی، ۱۴۱۵، ج۶، صص۳۴۷- ۳۴۸).

از نقاط قوت در دیدگاه آلوسی این است که به دیدگاه‌های مختلف مفسران پیرامون معنای ظلم و رکون توجه نموده است، اما بصراحت بیان کرده که مراد از ظالمان مشرکان است؛ یعنی رکون به سران ظالم مسلمان را مصداق آیه ندانسته است. ضمناً در نقد دیدگاه او باید گفت: فرقی بین «الَّذِینَ ظَلَمُوا» و «الظالمین» نیست؛ زیرا «ال» هنگامی که بر اسم فاعل وارد شود، به معنای موصول است و این دو تعبیر، معنای یکسانی دارد.

### ۴-۵. دیدگاه محمدرشید رضا (م.۱۳۵۴ ق) در تفسیر «المنار»

از دیدگاه رشید رضا، جمله «لا تَرْکَنُوا إِلَی الَّذِینَ ظَلَمُوا...» در آیه سوره هود بدین معناست که بر کسانی که ستم کرده‌اند، تکیه مکنید که آنها را ستون خود قرار دهید و در ظلمشان از آنان حمایت کنید و در سیاست نظامی یا اعمال دینی با آنان دوستی ورزید؛ زیرا ستمگران یاران یکدیگرند. واژه رکون از «رُکن البنا» یعنی ستون ساختمان گرفته شده که بخش محکم آن است.

فیروزآبادی رکون را به معنای گرایش به چیزی و آرام‌گرفتن بدان دانسته است که معنایی اعم از معنای واقعی آن است و زمخشری آن را به گرایش اندک تفسیر کرده است. بیضاوی و بسیاری از مفسران در معنای «رکون» به دلیل دقت در فهم، ذوق و بیان خوب زمخشری در بیان معانی واژگان از او تبعیت کرده‌اند (رشید رضا، ۱۴۱۴، ج۱۲، ص۱۶۹). بعضی این کلمه را به مطلق تمایل‌داشتن و استناد به یک چیز تفسیر کرده‌اند، ولی این معنا ناشی از بی‌دقتی و تساهل آنان است. معنای «فَتَمَسَّکُمُ النَّارُ» این است که آتش به شما اصابت می‌کند و آن کیفر ستمگران است. به‌دلیل رکون و اعتماد شما به سرپرستی و ولایت آنها و افتخار به آنها و اعتمادتان در کارها به ظالمان، آتش شما را هم فرامی‌گیرد؛ زیرا اعتماد به ظلم و اهل آن ظلم محسوب می‌گردد چنان‌که قرآن می‌فرماید: ﴿**وَ مَنْ یَتَوَلَّهُمْ مِنْکُمْ فَإِنَّهُ مِنْهُمْ إِنَّ اللَّهَ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الظَّالِمِینَ**﴾ (مائده: ۵/ ۵۱): «هر کس از شما آنها را به دوستی گیرد، از آنان خواهد بود. آری، خدا گروه ستمگران را راه نمی‌نماید». از ابن عباس روایت شده است که ظلم را به شرک و «الذین ظلموا» را به «مشرکان» تفسیر کرده است؛ زیرا سوره هود مکی است و در مکه هم ظالمانی به غیر از مشرکان ـ که بر خود و مؤمنین ستم می‌کردند ـ وجود نداشت. آیه شامل اهل کتاب نیز می‌شود. پذیرش ولایت اهل کتاب مانند ولایت مشرکان حرام است. در این مورد اختلافی وجود ندارد و در روایت نیز وارد شده است (رشید رضا، ۱۴۱۴، ج۱۲، ص۱۷۱). آنگاه رشید رضا به دیدگاه بعضی دیگر از مفسران می‌پردازد

که معتقدند: این آیه عام است و همه انواع ظلم را در برمی‌گیرد و شامل ظلم مسلمانان بر خودشان در احکام و اعمالشان نیز می‌گردد. آیات دیگری از قرآن در راستای آیه ۱۱۳ سوره هود وجود دارد و بیانگر نهی از ولایت کفار و برگزیدن کسانی به‌غیراز خدا و رسول به‌عنوان محرم اسرار است که سفارش می‌کند که باید مؤمنان را به‌عنوان دوست و محرم اسرار انتخاب کنید. مشرکان از وسایل و راه‌های بسیاری برای جلب نظر رسول خدا(ص) استفاده می‌کردند تا آن حضرت به آنها اعتماد کند، ولی خداوند در سوره اسراء (اسراء: ۱۷/ ۷۵-۷۴) بیان کرده که پیامبر را از این اعتماد حفظ کرد (رشید رضا، ۱۴۱۴، ج۱۲، صص۱۷۱-۱۷۲).

اگر معنای رکون در لغت میل اندک باشد ـ چنان‌که زمخشری و پیروان او گمان کرده‌اند ـ با تهدید شدیدی که در آیه آمده سازگار نیست، چراکه هیچ انسانی جز با عنایت خاص خداوند توانایی تحمل این کیفر شدید را ندارد؛ بنابراین، دیدگاه صحیح در معنای «رکون» آن است که رکون به معنای تکیه و اعتماد به شخصی یا چیزی و تکیه‌زدن به آن و قراردادن آن به‌عنوان رکنی محکم از ارکان شخص اعتمادکننده است. افزون بر این، تمایل طبیعی مؤمنان به فرزندان و خویشان مشرک و ستمگر خود و نیز نیکی و احسان به آنها ممنوع نیست، زیرا مصداق رکون (اعتمادکردن همراه با دوست‌داشتن آنها) نیست. آیه از چنین اعتمادی نهی کرده است. ضمناً این تمایل به جهت ظلم و کار آنان نیست (بلکه محبت ناشی از رابطه پدر و فرزندی است) (رشید رضا، ۱۴۱۴، ج۱۲، ص ۱۷۲).

در عصر پیامبر اکرم (ع) و در جریان فتح مکه، چون یکی از اصحاب به نام حاطب بن ابی بلتعه، کاری کرد که در جنگ به نفع دشمن تمام می‌شد[1] و ناشی از صله رحم نبود، خداوند مسلمانان را از پذیرش ولایت و محبت مشرکان ظالم که با مسلمانان به جهت دین می‌جنگیدند، نهی کرد و فرمود: ﴿**مَنْ يَتَوَلَّهُمْ فَأُولئِکَ هُمُ الظَّالِمُونَ**﴾ (ممتحنه: ۶۰/ ۹): «هر کس آنان را به دوستی گیرد، آنان همان ستمگرانند»، ولی درعین‌حال، اجازه دارد که به غیر آنها ـ یعنی مشرکانی که سر جنگ با دین اسلام نداشتند ـ به نیکی و همراه با رعایت عدالت برخورد کنند[2] (رشید رضا، ۱۴۱۴، ج۱۲، صص۱۷۲-۱۷۳).

رشید رضا در معنای رکون به نظر لغت‌شناسان توجه نموده و سعی در معنای صحیح کلمه داشته و با توجه به دیگر نظریه‌ها در آن مورد به درست یا نادرستی آنها پرداخته است؛ اما اینکه ظالمان را با توجه به مکی‌بودن آیه به معنای مشرکان دانسته قابل پذیرش نیست؛ زیرا سبب نزول مخصص عموم آیه نمی‌گردد. جالب آنکه رشید رضا اهل کتاب را مصداق ظالمان در آیه دانسته است و به نوعی به عمومیت آیه معتقد شده است، با آنکه در زمان نزول آیه در مکه، اهل کتاب در این شهر حضور نداشتند. یهودیان در مدینه و اطراف آن و مسیحیان در نجران زندگی می‌کردند. لذا تعبیر به «اهل الکتاب» در آیات سور مدنی قرار دارد.

### ۴-۶. دیدگاه سید قطب (م. ۱۳۸۶ ق) در تفسیر «فی ظلال القرآن»

از دیدگاه سید قطب، آیه ﴿**وَ لا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ**﴾ (هود: ۱۱/ ۱۱۳) بدین معناست که به ظالمان و ستمگران طغیانگر که در زمین صاحب قدرت هستند، اطمینان و تکیه نکنید، کسانی که با قدرت، بندگان خدا را مغلوب می‌کنند و آنها را بنده غیر خدا می‌سازند؛ چراکه اعتماد به آنها به معنای تأیید آنها در کار زشتی است که انجام می‌دهند و مشارکت با آنها در گناهکاری مذموم است. سید قطب از جمله «فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ» برداشت کرده که ورود به آتش، کیفر اعتماد به ظالمان است و در توضیح عبارت

---

۱. آیه اول سوره ممتحنه دارای سبب نزولی است که به طور خلاصه به ماجرای خیانت حاطب بن ابی بلتعه اشاره دارد. وی قصد داشت نامه‌ای را به مشرکان مکه برساند و آنان را از حمله رسول خدا(ص) به مکه جهت فتح آن آگاه سازد. ماجرای نامه توسط جبرئیل به پیامبر اکرم(ص) اطلاع داده شد و حضرت با فرستادن امام علی(ع) به همراه عمار، عمر، زبیر، طلحه، مقداد و ابو مرثد و تعقیب حامل نامه از رسیدن نامه جلوگیری به عمل آوردند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج۲۴، صص۸-۹).

۲. اشاره به آیات ۸ و ۹ از سوره ممتحنه است.

«وَ ما لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ أَوْلِياءَ ثُمَّ لا تُنْصَرُونَ» معتقد است که پایداری در این راه و عدم همکاری با ظالمان، کاری سخت است که نیازمند زاد و توشه (تقوایی) است که یاری‌کننده انسان در این مسیر باشد (سید قطب، ۱۴۰۸، ج۴، صص۱۹۳۱ -۱۹۳۲).

معنایی که سید قطب برای رکون بیان کرده یک معنای عام (اطمینان و تکیه به معنای تأیید کار غیر) است. ممکن است در مواردی اعتماد به شخصی صرفاً به دلیل همراهی با او یا تأیید وی نباشد. پس نمی‌توان چنین معنای عامی برای رکون در نظر گرفت. از ظاهر عبارت سید قطب بر می‌آید که «الذین ظلموا» در آیه را عام گرفته که شامل تمام ظالمان، اعم از مسلمان و کافر/ مشرک می‌شود و این از نکات قوت دیدگاه اوست.

## ۵. دیدگاه مفسران مشهور شیعه پیرامون آیه ۱۱۳ سوره هود

مکتب شیعه آموزه‌های دینی خود را براساس تعالیم قرآن و اهل بیت(ع) قرار داده است. در خصوص ظلم نیز توجه به بیانات قرآن و روایات اهل بیت لازم و ضروری است. قرآن کریم به شدت با ظلم برخورد کرده و عواملی را زمینه‌ساز ظلم دانسته، آثار ظلم را بیان کرده و کیفری برای آن قرار داده (که در آغاز مقاله بدان اشاره شد) و به‌طور قطع، می‌توان از این آیات به حرمت ظلم پی برد. از آنجایی که شناخت دیدگاه معصومین(ع) در مذهب شیعه، به عنوان برترین مفسران قرآن ضروری است به چند روایات از آن حضرات در این خصوص اشاره می‌گردد.

- پیامبر اکرم(ص): «اتَّقُوا الظُّلْمَ فَإِنَّهُ ظُلُمَاتٌ يَوْمِ الْقِيامَةِ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج۲، ص۳۳۲): «از ظلم بپرهیزید؛ زیرا که تاریکی روز قیامت است».

- پیامبر اکرم(ص): «مَنْ مَشَى مَعَ ظَالِمٍ لِيُعِينَهُ وَ هُوَ يَعْلَمُ أَنَّهُ ظَالِمٌ فَقَدْ خَرَجَ مِنَ الْإِسْلَامِ» (طبرسی، ۱۳۸۵، ص۳۱۵؛ شعیری، بی‌تا، ص۱۵۵): «هر کس ظالمی را همراهی و کمک نماید و بداند که او ظالم است، از اسلام خارج گشته است».

- پیامبر اکرم(ص): «مَنْ... اعْتَقَلَ مَالًا ظُلْماً أَوْ أَعَانَ ظَالِماً عَلَى ظُلْمِهِ وَ هُوَ يَعْلَمُ أَنَّهُ ظَالِمٌ فَقَدْ بَرِئَ مِنَ الْإِسْلَامِ» (راوندی کاشانی، بی‌تا، ص۱۷؛ نوری، ۱۴۰۸، ج۱۳، ص۱۲۳): «هر کس... مالی را از روی ظلم تصرف کند یا به ظالمی در ظلم او کمک کند؛ درحالی‌که می‌داند آن شخص ظالم است، چنین کسی به طور یقین از اسلام دور شده است».

- پیامبر اکرم(ص): «مَنْ أَرْضَى سُلْطَاناً بِمَا أَسْخَطَ اللَّهَ خَرَجَ مِنْ دِينِ الْإِسْلَامِ» (راوندی کاشانی، بی‌تا، ص۲۷؛ نوری، ۱۴۰۸، ج۱۳، ص۱۲۳): «هر کس سلطانی را با چیزی (اعمال یا گفتاری) که موجب خشم خدا می‌شود راضی کند، از دین اسلام خارج می‌گردد».

- امام صادق(ع) در توضیح آیه «إِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصادِ» (فجر: ۸۹/ ۱۴) فرمود: «قَنْطَرَةٌ عَلَى الصِّرَاطِ لَا يجُوزُهَا عَبْدٌ بِمَظْلِمَةٍ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج۲، ص۳۳۱): «مرصاد پلی بر روی صراط است که هیچ بنده‌ای با داشتن ظلم از آن توان گذر ندارد».

- امام صادق(ع) فرمودند: «مَنْ ظَلَمَ مَظْلِمَةً أُخِذَ بِهَا فِي نَفْسِهِ أَوْ فِي مَالِهِ أَوْ فِي وُلْدِهِ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج۲، ص۳۳۲): «هر که ستمی کند، به آن مؤاخذه می‌شود؛ یا در جان یا در مال یا در فرزندش».

از روایات گذشته روشن می‌شود که بار گناه ظلم بسیار سنگین است تا آنجا که رسول خدا آن را تاریکی روز قیامت معرفی کرده و همکاری با ظالم را همسنگ با خروج از اسلام دانسته است. این روایات نشان‌دهنده میزان نفرت از ظلم در اسلام است. با توجه به ادله‌ای که از قرآن و روایات ذکر گردید، حرمت ظلم و همکاری با ظالم استنباط می‌گردد.

روایات رکون به ظالمان را نیز تفسیر کرده است. بنابر مفاد روایت سابق‌الذکر، اهل بیت(ع) رکون به ظالمان را به دوستی، خیرخواهی و فرمان‌برداری از ظالمان معنا کرده‌اند. در روایتی آمده که رکون به ظالمان این است که شخص نزد سلطان [ظالم] برود و دوست بدارد که او زنده بماند تا دست در جیبش کند و چیزی به او بدهد (حویزی، ۱۴۱۵، ج۲، ص۴۰۰). عیاشی در تفسیر خود

ذیل آیه ۱۱۳ سوره هود روایتی را از امام باقر یا امام صادق(ع) آورده است که از ایشان درباره معنای آیه «وَ لا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ» پرسش شد. آن حضرت فرمود: «هُوَ الرَّجُلُ مِنْ شِيعَتِنَا يقُولُ بِقَوْلِ هَؤُلَاءِ الْجَابِرِينَ» (عیاشی، ۱۳۸۰، ج۲، ص۱۶۱): او مردی از شیعیان ماست که دیدگاه ظالمان را پذیرفته است؛ یعنی پذیرفتن دیدگاه ظالمان مصداق رکون به آنان شمرده شده است.

در این بخش به بررسی دیدگاه تفاسیر مهم و مشهور شیعه از جمله «التبیان»، «مجمع البیان»، «الصافی»، «المیزان فی تفسیر القرآن» و «نمونه» خواهیم پرداخت. طبیعی است که طرح دیدگاه تمام مفسران شیعه در این مقال نمی‌گنجد.

## ۵-۱. دیدگاه شیخ طوسی(م. ۴۶۰ ق) در «تفسیر تبیان»

از دیدگاه شیخ طوسی در تفسیر تبیان رکون در آیه ﴿**وَ لا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ...**﴾ به معنای به چیزی یا کسی اتکاکردن همراه با دوست‌داشتن آن و سکوت در مقابل آن است. خداوند بندگانش را از رکون به ظالمان، اعم از ظالمانی که به مؤمنان ظلم کنند و یا به دیگران نهی کرده است، زیرا اعتماد به ظالمان کم‌کم مؤمنان را تحت‌تأثیر افکار و رفتارشان قرار می‌دهد. عبارت «فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ» جواب نهی و توضیح در مورد علت این نهی است؛ زمانی که مؤمنان با این نهی مخالفت کنند و به ظالمان تکیه و اعتماد کنند، آتش آنها را فرامی‌گیرد و یاوری به‌غیراز خدا نخواهند داشت که آتش را از آنها دفع کند. «وَلیّ» ضد «عَدُوّ» است و جمع آن اولیاء می‌شود. معنای «ثُمَّ لاتُنْصَرُونَ» آن است که اگر شما به کفار و ظالمان اعتماد کرده و میل به آنها پیدا کردید، آتش جهنم شما را در آخرت فرامی‌گیرد و در دنیا نیز یاوری در برابر کفار ندارید (طوسی، بی‌تا، ج۶، ص۷۸). بنابراین، شیخ طوسی که رکون را به معنای اتکاکردن همراه با دوست‌داشتن ظالمان و سکوت در برابر اعمال آنان گرفته و ظالمان را اعم از کفار و مسلمانان ظالم دانسته است.

## ۵-۲. دیدگاه امین الاسلام فضل بن حسن طبرسی (م. ۵۴۸ ق) در «تفسیر مجمع البیان»

امین الاسلام طبرسی در مورد آیه ۱۱۳ از سوره هود معتقد است، رکون به معنای اعتمادکردن انسان به چیزی توأم با علاقه بدان است. وی از مفسری به نام قاضی یاد می‌کند که در تفسیر آیه گفته است: رکون به ظالمان آن است که شخص به یکی از سه صورت با ظالمان رفتار کند: الف) در ستم و ظلم آنها شرکت کند، ب) از کار ظالمانه آنها اظهار رضایت نماید و ج) نسبت به ظالمان اظهار دوستی و محبت کند؛ اما اگر کسی از روی تقیه و برای دفع شرّ ظالمان به نزد آنها برود و ایشان را همراهی کند، جایز است و نزدیک به همین معنی از ائمه(ع) روایت شده که فرمودند: «رُكونَ مَوَدَّةٍ وَ نَصيحَةٍ وَ طاعَة»[1]: رکون در آیه به معنای دوستی و خیرخواهی و فرمان‌برداری از ظالمان است که به هر سه صورت ممنوع است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج۵، ص۳۰۶). از ظاهر عبارت طبرسی و عدم فرق وی بین ظالم مسلمان و غیر مسلمان روشن می‌شود که از نظر وی ظالمان در آیه معنای فراگیر دارد که شامل کفار و مسلمانان ظالم می‌شود.

طبرسی مانند مرحوم شیخ طوسی در معنای رکون قید علاقه و دوست داشتن را بیان نموده و این بدان معنی است که از دیدگاه این دو مفسر هر اعتماد در آیه مد نظر نیست؛ چنانکه طبرسی اشاره نموده که اگر کسی از روی تقیه و برای دفع شرّ ظالمان به نزد آنها برود و ایشان را همراهی کند، جایز است و این کلام را مستند به روایت نموده است. علاوه بر این، ایشان ظالم را به معنای عام در نظر گرفته و آن را منحصر در مورد نزول (مشرکان حاضر در عصر پیامبر اکرم ص) نکرده است.

## ۵-۳. دیدگاه فیض کاشانی (م. ۱۰۹۱ ق) در تفسیر «صافی»

۱. اشاره است به آنچه در ذیل آیه در تفسیر قمی آمده است: «وَ لا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا قال: ركونَ مَوَدَّةٍ وَ نَصيحَةٍ وَ طاعَة» (قمی، ۱۳۶۳، ج۱، ص۳۳۸).

فیض کاشانی رکون را در «وَ لا تَرْکَنُوا إِلَی الَّذِینَ ظَلَمُوا...» به معنای رغبت اندک گرفته است، یعنی به‌سوی ظالمان کوچک‌ترین رغبتی پیدا نکنید. وی با استناد به ذیل آیه و عبارت «... فَتَمَسَّکُمُ النَّارُ»، آتش و مجازات الهی را ناشی از رغبت به‌سوی ظالمان می‌داند و به روایت امام صادق(ع) استناد می‌کند که آن حضرت فرمود: «هُوَ الرَّجُلُ یَأْتِي السُّلْطَانَ فَیُحِبُّ بَقَاءَهُ إِلَی أَنْ یُدْخِلَ یَدَهُ کِیسَهُ فَیُعْطِیَهُ» (فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج۲، ص۴۷۵).

فیض کاشانی رکون در آیه را به رغبت اندک معنا کرده است، یعنی از نظر او حتی کمترین تمایل به ظالم نیز مورد نهی آیه است. وی با این تعبیر حلقه رفتاری در تقابل با ظالمان را تنگ کرده و این نشان از اهمیت این کار دارد. به همین منظور، وی ظالمان در آیه را منحصر در مشرکان ندانسته و آن را اعم از کفار و مسلمانان می‌داند. شاهد بر عمومیت آن نقل روایت فوق الذکر از امام صادق(ع) است، مخصوصاً با توجه به اینکه سران ظالم در عصر آن حضرت، مسلمان بوده‌اند.

### ۵-۴. دیدگاه علامه طباطبایی (م. ۱۴۰۲ ق) در «تفسیر المیزان»

از دیدگاه علامه طباطبایی، «رکون» در آیه سوره هود فقط به معنای اعتماد صرف تنها نیست؛ بلکه اعتمادی است که همراه با میل و رغبت باشد. به همین دلیل است که در آیه موردنظر با حرف «الی» و نه با «علی» متعدی شده است. از دیدگاه علامه، معنایی که لغت‌شناسان از واژه رکون ارائه کرده و آن را به معنای صرف اعتماد گرفته‌اند، معنایی عام است. بنابراین، رکون به‌سوی ستمکاران، اعتماد ناشی از میل و رغبت به آنان است، خواه این رکون در اصل دین باشد ـ مانند آنکه فردی آموزه‌هایی از دین که به نفع ظالمان است، بیان کند و از اظهار آنچه به ضرر آنان است، دم فروبندد و افشاء نکند ـ و خواه این اعتماد در حیات دینی و زندگی و سرنوشت مسلمانان باشد ـ مثلاً به ستمکاران اجازه دهد به سبک دلخواه خود در اداره امور جامعه دینی دخالت کنند و سرپرستی مردم را به دست گیرند ـ و خواه این رکون به دوستی باشد که فردی، ظالمی را دوست بدارد و دوستی‌اش منجر به همراهی با آن ظالم شود و در نتیجه، در شؤون حیاتی جامعه و یا فردی از افراد اثر سوء بگذارد (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج۱۱ صص۵۰-۵۱)؛ به‌طوری که دین خدا و یا زندگی دینی را از استقلال در تأثیر انداخته و از پاکی و خلوص ساقط کند. نتیجه این رکون آن است که پیمودن مسیر حق از طریق باطل باشد و یا حق با احیای باطل احیاء گردد و سرانجام، به‌خاطر احیاء آن نابود شود. دلیل بر این معنی آن است که آیه مورد بحث، تتمه آیه قبل: ﴿**فَاسْتَقِمْ کَما أُمِرْتَ وَ مَنْ تابَ مَعَکَ وَ لا تَطْغَوْا إِنَّهُ بِما تَعْمَلُونَ بَصِیر**﴾(هود: ۱۱/ ۱۱۲) و هم نتیجه‌ای از آیات گذشته است که از سرنوشت ظالمان سخن می‌گوید. ازاین‌رو، در این آیه، هم پیامبر گرامی(ص) و هم امت اسلامی را از اعتماد به ظالمان در شؤوناتی نهی می‌کند که مشترک بین پیامبر(ص) و مؤمنان است و عبارت‌اند از: معارف دینی، اخلاق و سنت‌های اسلامی از جهت تبلیغ، حفظ و اجراء و تطبیق حیات اجتماعی بر آن، مدیریت جامعه اسلامی، شناخته‌شدن افراد به‌عنوان یک مسلمان، به شرط آنکه به سنت‌های اسلامی عمل کند. بنابراین، نه پیغمبر و نه امت اسلامی نباید در این امور به ستمکاران رکون کنند (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج۱۱، صص۵۱-۵۰).

از اینکه آیه محل بحث به‌عنوان نتیجه آیات ماقبل در سوره هود است، استفاده می‌شود که واژه «الذین ظلموا» در آیه شامل کسانی که کوچک‌ترین ظلمی از آنان سرزده باشد، نمی‌شود. اگر معنا چنین باشد، همه مردم جهان را شامل می‌شود؛ چون به‌غیراز معصومان(ع) همه مردم به‌گونه‌ای ظلم کرده‌اند و آنگاه نهی در آیه بی‌معنا خواهد شد. به‌علاوه، ظالمان صرفاً به معنای کسانی که به‌طور دائم کارشان ظلم باشد نیست؛ (بلکه اعم است) چراکه در آیه عوامل و شرایط استمرار وجود ندارد (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج۱۱، صص۵۱-۵۲).

قرآن در آیات سابق بیان کرده که مردمان در برابر دعوت الهی به دو گروه تقسیم شدند: گروهی پذیرنده دعوت انبیاء بودند که از آنان با عبارتی همچون: «الَّذِینَ آمَنُوا» یاد می‌کند و گروهی تحت عنوان مخالفان که دعوت الهی را رد کرده‌اند و برای آنان تعبیری از

قبیل «الَّذِینَ ظَلَمُوا» به‌کار می‌برد (نک. هود: ۱۱/ ۳۷ و ۵۹ و ۶۸ و ۹۴-۹۵). از این بیان روشن می‌شود که نظر دو دسته از مفسران در مورد این آیه صحیح نیست: آنان که گفته‌اند: «الَّذِینَ ظَلَمُوا» یعنی کسانی که هرگونه ظلمی (هرچند کوچک) از آنان سرزده باشد و آن دسته‌ای که گفته‌اند: «الَّذِینَ ظَلَمُوا» معنای وصفی (و دوام ظلم) دارد (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج۱۱، صص۵۲-۵۳).

به‌علاوه، مراد از ظالمان کسانی است که به علامت ظلم شناخته شده باشند و فرقی بین مشرک، موحد، اهل کتاب و مسلمان در حرمت رکون به ظالم نیست (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج۱۱، ص۵۴). قابل‌ذکر است، بین رکون به ظالمان و مشارکت در ظلم فرق است. عمل کسی که به ظلمی از ظلم ظالمان میل کرده و آن را در دین و حکومت اسلامی و یا در زندگی شخصی خود اجرا می‌کند، رکون به ظالمان نیست؛ بلکه از کار او تعبیر به مشارکت در ظلم می‌شود و او با این کارش در زمره افراد ظالم است. متأسفانه این فرق بر بسیاری از مفسران روشن نگشته و آنان نتوانسته‌اند میان رکون به ظالم و مباشرت در ظلم فرق بگذارند (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج۱۱، ص۵۸).

جمله «... فَتَمَسَّکُمُ النَّارُ...» بیان نتیجه رکون به ظالمان است. قرآن کریم بیان کرده است: عاقبت رکون به ظلم ظالم، تماس با آتش است و خود ظلم نیز آتش است. عبارت «... وَ ما لَکُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ أَوْلِیاءَ...»، جمله حالیه از «کم» یعنی مفعول «فتمسکم» است و بدین معناست که آتش شما را مَس می‌کند؛ درحالی‌که در آن آتش، هیچ یاوری غیر از خدا ندارید؛ زیرا تماس با آتش در قیامت صورت می‌گیرد؛ جایی که انسان تمام یاوران دنیایی خود از دست می‌دهد. تعبیر به «ثم» در جمله «ثُمَّ لا تُنْصَرُونَ» برای بیان سرانجام کار رکون‌کنندگان به ظالمان است؛ بدین معنا که سرانجام کار شما نومیدی و خذلان است، گویا فرموده است: «در قیامت جز خدا کسی را ندارید، او هم هرچه بخوانیدش، جوابتان را نمی‌دهد و هرچه از او طلب یاری کنید، یاری‌تان نمی‌کند، در نتیجه، سرانجام کارتان نومیدی و خسران و خذلان خواهد بود» (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج۱۱، ص ۵۵).

علامه طباطبایی معنای دقیقی برای رکون (اعتماد همراه با قید میل و رغبت) بیان کرده و ضمناً به دیدگاه دیگر مفسران هم توجه داشته و برخی را به نقد کشیده است. سپس، علامه با بیان تفاوت بین «رکون به ظالمان» و «مشارکت با آنها در ظلم» مفهوم دقیق‌تری را از آیه بیان می‌کند که مورد توجه بسیاری از مفسران نبوده است. نکته دیگر آنکه علامه آیه مورد بحث را نتیجه آیات قبلی سوره هود می‌داند، ولی در بیان سایر مفسران اشاره‌ای به این نکته نشده است.

### ۵-۵. دیدگاه مکارم شیرازی (معاصر) در تفسیر «نمونه»

از دیدگاه نویسنده تفسیر «نمونه»، واژه «رکون» در اصل از واژه «رُکن» گرفته شده که به معنای ستون و دیوارهایی است که ساختمان را سرپا نگه می‌دارد و سپس، به معنای اعتماد و تکیه‌کردن بر چیزی یا کسی به‌کار رفته است. مفسران معانی زیادی برای این کلمه بیان کرده‌اند نظیر: تمایل، همکاری، اظهار رضایت، دوستی، خیرخواهی و اطاعت. اما همه این معانی، بازگشت به یک مفهوم کلی دارد و آن اعتماد و وابستگی است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج۹، ص۲۶۰). ولی در چه اموری نباید به ظالمان تکیه کرد؟ در درجه اول، نباید در ظلم و ستم آنها مشارکت کرد. به‌علاوه، اعتماد به آنها در تمام اموری که موجب وابستگی و ضعف جامعه اسلامی به آنها و ازبین‌رفتن استقلال و خودکفایی جامعه می‌گردد، ممنوع است. اینگونه رکون‌ها نتیجه‌ای جز شکست و ضعف جامعه اسلامی نخواهد داشت. البته، اسلام مانع این نیست که جامعه مسلمان با حفظ استقلال خود با غیرمسلمانان رابطه تجاری و علمی داشته باشد؛ چنانکه در زمان پیامبر گرامی(ص) و بعد از ایشان هم، اینگونه ارتباطات وجود داشته است و این جزو مفهوم رکون به ظالمان محسوب نمی‌گردد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج۹، صص۲۶۰-۲۶۱). از سویی، اگرچه مصداق ظالمان در موقع نزول آیه، مشرکان بوده‌اند، ولی این امر دلیلی بر انحصار ظالمان در مشرکان نیست. در برخی از روایات نیز مصداق «الَّذِینَ ظَلَمُوا» را مشرکان دانسته‌اند، اما اینگونه روایت‌ها نیز مصادیق آشکار را بیان می‌کنند و دلیلی بر حصر آیه بر بعضی از مصداق‌های آن نیست. باتوجه‌به

این موضوع، تمام کسانی که در میان مردم ظلم و ستم می‌کنند و از مردم به نفع خود بهره می‌گیرند، مصداق مفهوم عامِّ «الَّذِینَ ظَلَمُوا» هستند؛ اما کسانی که کوچک‌ترین ظلمی از آنان در زندگی شخصی خود سرزده است، داخل در مفهوم این آیه نیستند؛ چون در این صورت کمتر کسی را می‌توان یافت که از حکم این آیه مستثنی باشد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج۹، صص۲۶۲-۲۶۳).

مکارم شیرازی رکون را به معنای عام اعتماد و وابستگی دانسته و قیدی برای معنای رکون ذکر نکرده است. سپس، با توجه به معنای عامی که برای «الَّذِینَ ظَلَمُوا» در کنار توجه به روایت بیان کرده، هم نظر با دیگر مفسران شیعه به عمومیت مفهوم این تعبیر و عدم انحصار آن در مشرکان معتقد شده و مهر تأییدی بر دیدگاه مفسران شیعه زده است.

## ۵-۶. تحلیلی بر دیدگاه مفسران شیعه

مطابق آنچه از دیدگاه مفسران شیعه در خصوص آیه ۱۱۳ سوره هود بیان گردید، می‌توان گفت: مفسران برای معنای کلمه «رکون» قیدی را از قرار «میل و رغبت» و «اندک بودن» را متذکر شده‌اند. کارهایی که انسان آن را انجام می‌دهد، همگی با نوعی میل و رغبت انجام می‌گیرد؛ چراکه انسان از انجام کاری که بدان علاقه‌ای ندارد، صرف‌نظر می‌کند. این اصل مهم در تمامی اوامر و نواهی دین جاری است و بر اساس آن، کیفر و جزا به افراد داده می‌شود. مثلاً، اگر فردی به اجبار دیگری، وادار به روزه‌گرفتن شود، این روزه ارزشی برای فرد روزه‌گیر نخواهد داشت و هنگامی ارزش دارد که خود با میل و اعتقاد روزه بگیرد. همچنین، اگر شخصی را به اجبار وادار به خوردن شراب کنند، گناهی بر او نوشته نمی‌شود. اعتمادی هم که در این آیه مطرح شده از این قرار است. به همین جهت، برخی از مفسران شیعه، قید میل و رغبت را در معنای «رکون» دخیل دانسته‌اند؛ اما قید اندک‌بودن رکون که به میزان آن بستگی دارد نیز، در تمامی افعال ـ چه خیر و چه شر ـ جریان دارد. اگر کاری خیری انجام شود، کم‌ترین حد و بیش‌ترین آن موجب ثواب است و همچنین، کمترین حد کار شر و منهی‌عنه موجب کیفر می‌گردد.

در بیان مفهوم «الَّذِینَ ظَلَمُوا» از میان دیدگاه مفسرانی که بیان گردید، نظر علامه طباطبایی و مکارم شیرازی صحیح به نظر می‌رسد؛ چراکه اگر مراد مطلق ظلم بود، به غیر از معصومین(ع) همگی انسان‌ها ظالم هستند. بنابراین، مفهوم «الَّذِینَ ظَلَمُوا» کسانی را شامل می‌شود که به ظلم شناخته شده باشند. به‌علاوه، مصداق ظلم منحصر به ظلم موجود در زمان نزول (مانند شرک) نیست و بلکه مصادیق ظلم را در هر زمان شامل می‌شود.

## ۶. نقد دیدگاه اختصاص ظالمان در آیه ۱۱۳ سوره هود به مشرکان

از میان مفسران اهل‌سنت، طبری عبارت «الذین ظلموا» در آیه ۱۱۳ از سوره هود را به کفار تفسیر کرده و به نقل دیدگاه ابن عباس و ابن زید که ظلم را به شرک تفسیر کرده‌اند پرداخته است. آلوسی و رشیدرضا و ابن عاشور نیز، «الذین ظلموا» را به معنای مشرکان دانسته‌اند.

به نظر می‌رسد، انحصار آیه به مشرکان به چند دلیلی صحیح نیست؛ زیرا:

الف) آیه شامل ستمگران از اهل کتاب و دشمنان اسلام از یهودیان و نصرانیان نیز می‌شود. قرآن کریم ایشان را ستمگر دانسته و از دوستی با آنها نهی کرده است؛ زیرا علاوه بر ظلم، در کتاب خدا اختلاف کردند: ﴿**یا أَیُّهَا الَّذینَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا الْیَهُودَ وَ النَّصاری أَوْلِیاءَ بَعْضُهُمْ أَوْلِیاءُ بَعْضٍ وَ مَنْ یَتَوَلَّهُمْ مِنْکُمْ فَإِنَّهُ مِنْهُمْ إِنَّ اللَّهَ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الظَّالِمین**﴾ (مائده: ۵/ ۵۱): «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، یهود و نصاری را دوستانِ [خود] مگیرید [که] بعضی از آنان دوستان بعضی دیگرند و هر کس از شما، آنها را به دوستی گیرد، از آنان خواهد بود. آری، خدا گروه ستمگران را راه نمی‌نماید.» و همچنین، از دوستی با مطلق کافران نهی کرده و فرموده است:

﴿لا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكافِرِينَ أَوْلِياءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ وَ مَنْ يَفْعَلْ ذلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ﴾ (آل‌عمران: ۳/ ۲۸): «مؤمنان نباید کافران را به جای مؤمنان به دوستی بگیرند و هر که چنین کند، در هیچ‌چیز [او را] از [دوستیِ] خدا [بهره‌ای] نیست.»

ب) عموم آیه ۱۱۳ از سوره هود، شامل ستمگران از امت اسلام نیز می‌شود، مخصوصاً باتوجه به اینکه در بین امت اسلامی، جبارانی حضور داشته و دارند که صدها برابر شقی‌تر از جباران عاد و ثمودند و طغیانگرانی شدیدتر از فرعون و هامان و قارون در بین مسلمانان وجود دارند. صرف آنکه اسلام در زمان نزول آیه، درگیر ستمگران و مشرکان قریش بوده، دلیل نمی‌شود که آیه را مخصوص آنان بدانیم؛ زیرا خاص‌بودن مورد، موجب تخصیص عموم لفظ نمی‌گردد. بنابراین، آیه شریفه از رکون به هر کس که به ظلم مشهور باشد، نهی کرده است، خواه مشرک باشد یا موحد یا اهل کتاب و مسلمان (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج۱۱، صص۵۳-۵۴). آیات قرآن منحصر در موارد نزول نیستند و لازم است آنها را به مصادیق کنونی نیز تعمیم داد.

ج) روایات برخی از صحابه و تابعین با این بیان که مراد «الذین ظلموا» مشرکین هستند، حتی اگر از لحاظ بررسی‌های سندی صحیح باشد (که البته به جهت رعایت اختصار، در این پژوهش مورد نظر نیست)، بیان مصداق آشکار ظالمان در آیه است و دلیلی (چون روایت معتبر) بر حصر آیه بر برخی از مصداق‌ها نیست و گرنه، قرآن منحصر در زمان نزول می‌ماند و پیامی برای عصر حاضر ندارد. قاعده جری[1] ـ که برگرفته از روایات تفسیری اهل بیت(ع) است ـ به معنای وسیع‌دانستن، عمومیت‌دادن و سرایت‌دادن معنای آیه از مصادیق اولیه آن به مصادیق ناپیدا و نوپدید است و باید آیات را از لحاظ مصداقی و زمانی توسعه داد (مسعودی، ۱۳۹۸، ج۴، صص۲۶-۳۰). بنا بر این قاعده، مفسران شیعه، «الذین ظلموا» را منحصر در مصداق نزول آن نداسته‌اند، بلکه آن را شامل ظالمان در تمام زمان‌ها دانسته‌اند؛ یعنی اعتماد و تکیه‌کردن به ظالمان و ستمگران در دوران فعلی هم ممنوع است.

د) اگر در برخی از آیات قرآن کریم، ظلم به معنای شرک به‌کار رفته، به دلیل آن است که یا خود سیاق آیه، شرک را به عنوان ظلم معرفی کرده و یا روایات معتبر، ظلم را در آیه‌ای به معنای شرک دانسته است. به عنوان نمونه، در آیه ذیل ظلم به شرک تفسیر شده است: ﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَ لَمْ يَلْبِسُوا إِيمانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَ هُمْ مُهْتَدُونَ﴾ (انعام: ۶/ ۸۲)، زیرا در روایت معتبر آمده است که از پیامبر اکرم(ص) در مورد این آیه سؤال شد. آن حضرت ظلم را به شرک تفسیر کردند و به آیه ذیل استناد جستند: ﴿وَ إِذْ قالَ لُقْمانُ لِابْنِهِ وَ هُوَ يَعِظُهُ يا بُنَيَّ لا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ﴾ (لقمان: ۳۱/ ۱۳). زمانی که آیه سوره انعام نازل شد، بر صحابه گران آمد و به رسول خدا(ص) گفتند: کدام یک از ماست که بر خود ظلم نکرده باشد؟ آن حضرت در جواب فرمود: آن‌طور که شما گمان می‌کنید، نیست. مراد از ظلم در این آیه، همان قول لقمان است که به پسرش گفت: «پسرم! به خدا شرک نورز، بی‌تردید شرک ستمی بزرگ است» (آلوسی، ۱۴۱۵، ج۴، ص۱۹۵؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج۶، ص۱۸۸). سیاق آیه نیز این تفسیر را تأیید می‌کند؛ زیرا تنوین واژه ظلم در آیه سوره انعام، به جهت تعظیم است و بدین معناست که «لَمْ يَلْبِسُوا إِيمانَهُمْ بِظُلْمٍ عظیم». قرآن نیز در سوره لقمان، مصداق ظلم عظیم را مشخص کرده است. از سوی دیگر، آیه سوره انعام به قرینه آیه قبل از آن، در مقام احتجاج با مشرکان و بیان حال دو گروه (مؤمن و مشرک) است که از آنها به «فریقین» یاد کرده است. بنابراین، سیاق هم تفسیر ظلم به شرک را تأیید می‌کند (آلوسی، ۱۴۱۵، ج۴، صص۱۹۵-۱۹۶). سیاق آیه ۸۲ از سوره انعام دلالت می‌کند که ظلم باعث عدم تأثیر آثار ایمان می‌گردد و این نکته خود دلیلی است بر اینکه مراد، ظلم خاصی است که ایمان را از تأثیر می‌اندازد، نه آنکه منظور هر ظلمی باشد؛ چراکه ظلم دامنه وسیعی دارد و آنگونه نیست که همه انواع آن در ایمان اثر منفی داشته باشند (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج۷، ص۲۰۰). اطلاق کلمه ظلم

---

۱. اشاره است به گفته امام باقر(ع): «مِنْهُ مَا قَدْ مَضَى وَ مِنْهُ مَا لَمْ يَجِئْ يَجْرِي كَمَا تَجْرِي الشَّمْسُ وَ الْقَمَرُ كُلَّمَا جَاءَ فِيهِ تَأْوِيلُ شَيْءٍ مِنْهُ يَكُونُ عَلَى الْأَمْوَاتِ كَمَا يَكُونُ عَلَى الْأَحْيَاء» (صفار، ۱۴۰۴، ج۱، ص۲۰۳).

در این آیه چون در مقام بیان ظلم مشرکین (یعنی شرک آنها) است، بر شرک منطبق می‌گردد. البته، این بر حسب قرینه مقام است که مطلق‌های آیه را منطبق با خصوصیات مورد می‌کند (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج۷، ص۲۰۲).

جدول ذیل دیدگاه مفسران شیعه و اهل‌سنت پیرامون آیه ۱۱۳ سوره هود را به صورت خلاصه نشان می‌دهد:

| ردیف | مفسران اهل‌سنت | رکون در «لا ترکنوا» | الذین ظلموا | | مفسران شیعه | رکون در «لا ترکنوا» | الذین ظلموا |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ۱ | **طبری** | رغبت کردن به ظالمان، به اعمال آنها راضی شدن و پذیرش سخن آنان | کافران و مشرکان | ۱ | **شیخ طوسی** | به چیزی یا کسی اتکاکردن همراه با دوست‌داشتن آن و سکوت در مقابل آن | اعم از کفار و مسلمانان ظالم |
| ۲ | **زمخشری** | هرگونه همکاری با ظالمان | کسانی که ظلمی هرچند اندک از آنها یافت شود. | ۲ | **امین‌الاسلام طبرسی** | اعتمادکردن انسان به چیزی توأم با علاقه بدان | ظالم به معنای عام |
| ۳ | **فخر رازی** | تکیه‌کردن به چیزی یا اعتمادکردن همراه با محبت به ظالمان | عدم بیان دیدگاه از سوی مفسر | ۳ | **فیض کاشانی** | رغبت اندک | ظالم به معنای عام |
| ۴ | **آلوسی** | کمترین میل به ظالمان | مشرکان | ۴ | **علامه طباطبایی** | اعتمادی است که همراه با میل و رغبت باشد. | شناخته شده به ظلم اعم از مشرک، موحد، اهل کتاب و مسلمان |
| ۵ | **رشیدرضا** | تکیه به ظالمان و آنها را ستون خود قرار دادن و یا حمایت از آنان در ظلمشان | مشرکان و اهل کتاب | ۵ | **مکارم شیرازی** | اعتماد و تکیه‌کردن بر چیزی یا کسی | تمام کسانی که در میان مردم ظلم و ستم می‌کنند. |
| ۶ | **سید قطب** | اطمینان و اعتماد به ظالمان | ظالمان و ستمگران طغیانگر و صاحب قدرت | | | | |

## نتیجه‌گیری

از پژوهش حاضر نتایج ذیل بدست آمد:

۱. مفسران شیعه رکون در آیه ۱۱۳ از سوره هود را به معنای اعتمادکردن به کسی یا چیزی همراه با علاقه به آن، رغبت اندک، اعتماد همراه با میل و رغب، معنا کرده‌اند. مفسران اهل‌سنت، امور ذیل را از مصادیق رکون به ظالمان دانسته‌اند: همراهی کردن آنها، همنشینی با آنها، رفتن به دیدار آنها، رضایت به اعمال آنها، مانند آنها رفتار کردن، سستی کردن در برخورد با آنها، بزرگداشت آنها و احترام به آنان و... . در واقع می‌توان گفت، این قسمت از آیه، نقطه اشتراک مفسران شیعه و اهل‌سنت و نهی در آیه مورد پذیرش همگی آنان است.

۲. اختلاف مفسران فریقین در عبارت «الَّذینَ ظَلَمُوا» از آیه است. طبق نظریات مفسران شیعه، «الَّذینَ ظَلَمُوا» در آیه موردنظر، به معنای ظالمان به‌صورت عام است؛ یعنی ظالمان را منحصر به عصر خاصی یا گروه خاصی نکرده‌اند، اگرچه سبب نزول آیه در خصوص گروه خاصی (مشرکان عصر نزول) باشد؛ درحالی‌که برخی از مفسران اهل‌سنت، مراد از «الَّذینَ ظَلَمُوا» در آیه مذکور را مشرکین و کفار دانسته‌اند. البته، برخی نیز با شیعه هم‌نظر هستند و آیه را عام می‌دانند.

۳. مفسران فریقین در تفسیر بخش پایانی آیه ۱۱۳ از سوره هود اتفاق‌نظر دارند و تفسیر این بخش از جمله نقاط اشتراک آنان به‌حساب می‌آید و با توجه به خود آیه چنین تعبیر کرده‌اند. کسی که به ظالمان اعتماد کند، آتش او را در برخواهد گرفت و به‌غیراز خدا یاوری نخواهد داشت که مانع عذاب گردد و سپس، توسط پروردگار یاری نخواهد شد.

۴. برخی از مفسران اهل‌سنت چون زمخشری، معتقدند که مقصود از «الَّذِینَ ظَلَمُوا»، کسانی هستند که کوچک‌ترین ظلمی از آنها یافت شود؛ ولی به نظر می‌رسد که این دیدگاه صحیح نیست و گرنه، شامل همه مردم، به جز حضرات معصومین(ع) می‌گردد؛ زیرا در زندگی تک‌تک افراد بشر، ظلم هرچند اندک وجود دارد.

## منابع و مآخذ


ـ قرآن کریم. ترجمه: فولادوند، محمدمهدی. (۱۴۱۸). دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی

آلوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی. دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون.

ابن عاشور، محمدطاهر. (۱۴۲۰). تفسیر التحریر و التنویر. مؤسسة التاریخ العربی.

ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (۱۴۱۹). تفسیر القرآن العظیم. دار الکتب العلمیة.

ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴). لسان العرب. دار صادر.

ابن‌ابی‌حاتم، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۱۹). تفسیر ابن أبي حاتم. مکتبة نزار مصطفی الباز.

ابونعیم اصفهانی، احمد بن عبدالله. (بی‌تا). حلیة الأولیاء و طبقات الأصفیاء. دار أم القری.

احمد بن حنبل. (۱۴۱۶). مسند احمد بن حنبل. مؤسسة الرسالة.

ازهری، محمد بن احمد. (۱۴۲۱). تهذیب اللغة. دار احیاء التراث العربی.

بخاری، محمد بن اسماعیل. (۱۴۱۰). صحیح البخاری. وزارة الاوقاف.

حسینی زبیدی، محمدمرتضی. (۱۴۱۴). تاج العروس من جواهر القاموس. دار الفکر.

حویزی، عبدعلی بن جمعه .(۱۴۱۵). تفسیر نورالثقلین. اسماعیلیان.

خلیل بن احمد. (۱۴۰۹). العین. تحقیق: مهدی مخزومی و ابراهیم سامرائی، مؤسسة دار الهجرة.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲). مفردات ألفاظ القرآن. تحقیق: صفوان عدنان داوودی، دار القلم.

راوندی کاشانی، فضل الله بن علی. (بی‌تا). النوادر (للراوندی). دار الکتاب.

رشید رضا، محمد. (۱۴۱۴). تفسیر القرآن الحکیم الشهیر بتفسیر المنار. دار المعرفة.

زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل. دار الکتاب العربی.
سید بن قطب شاذلی. (۱۴۰۸). فی ظلال القرآن. دار الشروق.
سیوطی، عبدالرحمن بن ابی‌بکر. ( ۱۴۰۴). الدر المنثور فی تفسیر المأثور. کتابخانه آیة الله مرعشی نجفی.
شعیری، محمد بن محمد (بی‌تا). جامع الأخبار. نجف: مطبعة حیدریة
صاحب بن عباد، إسماعیل بن عباد. (۱۴۱۴). المحیط فی اللغة. عالم الکتاب.
صفار، محمد بن حسن. ( ۱۴۰۴). بصائر الدرجات في فضائل آل محمّد صلّى الله عليهم. تحقیق: محسن کوچه باغی، مکتبة آیة الله المرعشي النجفي.
طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۵۲). المیزان فی تفسیر القرآن. مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
طبرسی، علی بن حسن .(۱۳۸۵).مشکاة الأنوار في غرر الأخبار. المکتبة الحیدریة.
طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان في تفسیر القرآن. تصحیح: فضل‌الله یزدی طباطبایی و هاشم رسولی، ناصر خسرو.
طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲). جامع‌البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر الطبری). دار المعرفة.
طوسی، محمد بن حسن. (بی‌تا). التبیان فی تفسیر القرآن. دار إحیاء التراث العربی.
عیاشی، محمد بن مسعود.(۱۳۸۰). التفسیر(تفسیر العیاشی). مکتبة العلمیة الاسلامیة.
فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰). التفسیر الکبیر. دار إحیاء التراث العربی.
فیاض، غلامحسین. (۱۴۰۱). تأمین امنیت دولت اسلامی در عرصه بین الملل بر مبنای قاعده نفی سبیل، رساله دکتری، جامعة المصطفی العالمیة.
فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی. (۱۴۱۵). تفسیر الصافی. مکتبة الصدر.
(منسوب به) قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۳). تفسیر القمی. تحقیق: طیب موسوی جزایری، دار الکتاب.
کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷). الکافي. دار الکتب الإسلامیة.
محقق، جواد. (۱۴۰۱). راهبرد قدرت هوشمند در سیاست خارجی دولت اسلامی از منظر قرآن کریم. رساله دکتری، جامعة المصطفی العالمیة.
مسعودی، عبدالهادی.( ۱۳۹۸). فقه الحدیث(۴). موسسه انتشاراتی دارالحدیث.
مصطفوی، حسن. (۱۴۳۰). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. دار الکتب العلمیة- مرکز نشر آثار علامه مصطفوی.
مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. دار الکتب الإسلامیة.
نوری، حسین بن محمد تقی. (۱۴۰۸). مستدرك الوسائل و مستنبط المسائل. مؤسسة آل البیت علیهم السلام.

## References

*The Holy Quran*. Translated by Fouladvand, Muhammad Mehdi. (1998). Daftar-e Motale'at-e Tarikh va Ma'aref-e Eslami. [In Persian]
Abu Nu'aym al-Isfahani, Ahmad ibn Abd Allah. (n.d.). *Hilyat al-Awliya' wa Tabaqat al-Asfiya'*. Dar Umm al-Qura. [In Arabic]
Ahmad ibn Hanbal. (1996). *Musnad Ahmad ibn Hanbal*. Mu'assasat al-Risalah. [In Arabic]
Alousi, Mahmoud ibn Abd Allah. (1995). *Ruh al-Ma'ani fi Tafsir al-Qur'an al-'Azim wa al-Sab' al-Mathani*. Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah / Manshourat Muhammad Ali Baydun. [In Arabic]
Ayyashi, Muhammad ibn Mas'oud. (2001). *Al-Tafsir (Tafsir al-Ayyashi)*. Al-Maktabah al-'Ilmiyyah al-Islamiyyah. [In Arabic]
Azhari, Muhammad ibn Ahmad. (2000). *Tahdhīb al-Lughah*. Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
Bukhari, Muhammad ibn Isma'il. (1980). *Sahih al-Bukhari*. Wizarat al-Awqaf. [In Arabic]
Fakhr Razi, Muhammad ibn Umar. (2000). *Al-Tafsir al-Kabir (Mafatih al-Ghayb)*. Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
Fayyaz, Gholamhossein. (1981). *Ta'min-e Amniyat-e Dowlat-e Eslami dar Arseh-ye Beyn-ol-Melal bar Mabna-ye Qa'ede-ye Nafi-ye Sabil*. PhD Dissertation. Jame'eh al-Mostafa al-'Alamiyyah. [In Persian]
Feyz-e Kashani, Mohammad ibn Shāh Morteza. (1995). *Tafsir-e Sāfi*. Maktabat al-Sadr. [In Arabic]
Husayni Zubaidi, Muhammad Murtada. (1994). *Taj al-'Arus min Jawahir al-Qamus*. Dar al-Fikr. [In Arabic]
Huwayzi, Abd Ali ibn Jum'ah. (1995). *Tafsir Nur al-Thaqalayn*. Isma'iliyan. [In Arabic]
Ibn Abi Hatim, Abd al-Rahman ibn Muhammad. (1999). *Tafsir Ibn Abi Hatim*. Maktabat Nizar Mustafa al-Baz. [In Arabic]
Ibn Ashur, Muhammad Tahir. (2000). *Tafsir al-Tahrir wa al-Tanwir*. Mu'assasat al-Tarikh al-'Arabi. [In Arabic]
Ibn Kathir, Isma'il ibn Umar. (1999). *Tafsir al-Qur'an al-'Azim*. Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
Ibn Manzur, Muhammad ibn Makram. (1994). *Lisan al-'Arab*. Dar Sadir. [In Arabic]

Khalil ibn Ahmad. (1989). *Al-'Ayn*. Edited by Mahdi al-Makhzumi & Ibrahim al-Samarra'i. Mu'assasat Dar al-Hijrah. [In Arabic]
Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub. (1987). *Al-Kafi*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic]
Makarem Shirazi, Naser. (1992). *Tafsir-e Nemuneh*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian]
Mas'udi, Abd al-Hadi. (2019). *Fiqh al-Hadith (4)*. Intisharat-e Dar al-Hadith. [In Persian]
Mohaqeq, Javad. (1981). *Rahbord-e Qodrat-e Houshmand dar Siyasat-e Khareji-ye Dowlat-e Eslami az Manzar-e Qur'an-e Karim*. PhD Dissertation. Jame'eh al-Mostafa al-'Alamiyyah. [In Persian]
Mustafawi, Hasan. (2010). *Al-Tahqiq fi Kalimat al-Qur'an al-Karim*. Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah / Markaz-e Nashr-e Asar-e Allameh Mustafawi. [In Persian]
Nuri, Husayn ibn Muhammad Taqi. (1988). *Mustadrak al-Wasa'il wa Mustanbat al-Masa'il*. Mu'assasat Al al-Bayt. [In Arabic]
Qumi, Ali ibn Ibrahim (attributed). (1984). *Tafsir al-Qummi*. Edited by Tayyib Musawi Jazayiri. Dar al-Kitab. [In Arabic]
Raghib al-Isfahani, Husayn ibn Muhammad. (1992). *Mufradat Alfaz al-Qur'an*. Edited by Safwan Adnan Dawudi. Dar al-Qalam. [In Arabic]
Rashid Rida, Muhammad. (1994). *Tafsir al-Qur'an al-Hakim al-Shahir bi Tafsir al-Manar*. Dar al-Ma'rifah. [In Arabic]
Rawandi Kashani, Fadl Allah ibn Ali. (n.d.). *Al-Nawadir (li al-Rawandi)*. Dar al-Kitab. [In Arabic]
Saffar, Muhammad ibn al-Hasan. (1984). *Basa'ir al-Darajat fi Fada'il Al Muhammad salla Allah 'alayhim*. Edited by Mohsen ibn Abbas Ali Kuchabaghi. Maktabat Ayatollah al-Mar'ashi al-Najafi. [In Arabic]
Sahib ibn Abbad, Isma'il ibn Abbad. (1994). *Al-Muhit fi al-Lughah*. Alam al-Kitab. [In Arabic]
Sayyid ibn Qutb al-Shadhili. (1988). *Fi Zilal al-Qur'an*. Dar al-Shuruq. [In Arabic]
Sha'iri, Muhammad ibn Muhammad. (n.d.). *Jami' al-Akhbar (li al-Sha'iri)*. Najaf: Matba'ah Haydariyyah. [In Arabic]
Suyouti, Abd al-Rahman ibn Abi Bakr. (1984). *Al-Durr al-Manthour fi Tafsir al-Ma'thur*. Maktabat Ayatollah al-Mar'ashi al-Najafi. [In Arabic]
Tabari, Muhammad ibn Jarir. (1992). *Jami' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an (Tafsir al-Tabari)*. Dar al-Ma'rifah. [In Arabic]
Tabataba'i, Muhammad Husayn. (1973). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. Mu'assasat al-A'lami li al-Matbu'at. [In Arabic]
Tabresi, Ali ibn al-Hassan. (2006). *Mishkat al-Anwar fi Ghurar al-Akhbar*. Al-Maktabah al-Haydariyyah. [In Arabic]
Tabresi, Fadl ibn al-Hassan. (1993). *Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*. Edited by Fadl Allah Yazdi Tabataba'i & Hashim Rasouli. Nasir Khosrow. [In Arabic]
Tousi, Muhammad ibn al-Hassan. (n.d.). *Al-Tibyan fi Tafsir al-Qur'an*. Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
Zamakhshari, Mahmoud ibn Umar. (1987). *Al-Kashshaf 'an Haqa'iq Ghawamid al-Tanzil wa 'Uyoun al-Aqawil fi Wujouh al-Ta'wil*. Dar al-Kitab al-'Arabi. [In Arabic]